

УДК 811.161.2'37

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/81-2-30>**Віра ПІТЕЛЬ,***orcid.org/0000-0001-6208-1860*

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *pitelv@ukr.net***Василь ПІТЕЛЬ,***orcid.org/0000-0001-8974-3852*

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *pitelv@ukr.net*

ТИПОЛОГІЯ МЕТАФОРНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ НЕПОХІДНИХ СОМАТИЗМІВ

У статті на матеріалі непохідних багатозначних назв частин тіла описано метафорні тематичні моделі семантичних відношень, які ґрунтуються на схожості емоційно-психологічного сприйняття й подібності ознак, що поєднують емпіричне та раціональне сприйняття.

Проведене дослідження дозволило виділити 23 тематичні моделі (33 ЛСВ), за якими здійснено аналізовані переноси значень.

Найвищою продуктивністю (25%) характеризується тематична модель *частина тіла* → *людина, схожа на неї* (за низкою ознак), децю менше значень (9%) утворено за типом відношень *частина тіла* → *головна частина чого-небудь, схожа на неї за функцією*. Тільки дві семми (6%) виникло за тематичною моделлю *частина тіла* → *щось, схоже на неї*, за іншими 20 моделями – по 1 ЛСВ (3%): *частина тіла* → *пристрій, схожий на неї за функцією*; *частина тіла* → *гірська порода, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття*; *знаряддя дії* → *людина, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття та ін.* Як бачимо, більшість моделей досліджуваних семантичних відношень у семантемах непохідних соматизмів є непродуктивними, однак регулярність окремих типів смислових зв'язків засвідчує повторюваність у свідомості людей відношень між значеннями полісемантів однієї тематичної сфери.

Аналіз мовного матеріалу показує, що в досліджуваній групі полісемічних соматизмів серед ознак, які лягли в основу метафорних перенесень найменувань, домінують такі: *функція, фізіолого-психологічні враження від сприйняття* (по 16 ЛСВ). У двох дериваційних моделях фіксуємо ознаку *спосіб дії*, в одній – *емоційне враження від сприйняття*. У 5 моделях метафорні перенесення поєднують кілька ознак, серед яких ті, що базуються на сенсорному сприйнятті, однак виконують периферійну роль (*розташування, загальний зовнішній вигляд, форма*). Не виявлено полісемію, пов'язану з такими ознаками, як *час, інтенсивність прояву якості чи дії, а також відсутні синестетичні переноси*.

Деякі моделі є продуктивними в семантемах певних слів (наприклад, *частина тіла* → *людина, схожа на неї за функцією*: *голова 2* → *3, 4, 5*), більшість похідних семем – переносні (17 ЛСВ: *хвіст 9, лоно 3* тощо), окремі мають обмежену сферу вживання (5 значень з поміткою розм.: *коліно 5, хвіст 10* та ін., вульг. – *шкура 4*), позитивну (*серце 3*) або негативну (*шкура 4*) конотацію, символічне значення (*фібра 2*).

Фіксуємо появу окремих значень на другому та третьому ступені семантичної деривації (*голова 2* → *3, 4, 5; серце 2* → *3*).

Ключові слова: соматизм, метафора, ознаки перенесень найменувань, семантема, ЛСВ, семема, сема, полісемія.

Vira PITEL,

orcid.org/0000-0001-6208-1860

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) pitelv@ukr.net

Vasyl PITEL,

orcid.org/0000-0001-8974-3852

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) pitelv@ukr.net

TIPOLOGY OF METAPHORIC RELATIONS IN THE STRUCTURE OF NON-DERIVATIVE SOMATISMS

The article describes metaphorical thematic models of semantic relations which are based on the similarity of emotional and psychological perception, and the signs that bring the empirical and rational perception together. The research is based on the material of non-derivative polysemous names of body parts.

The conducted research made it possible to identify 23 thematic models (33 lexical-semantic variants, or LSV), according to which the analyzed transitions of meanings were carried out.

*The highest productivity (25%) is observed among the thematic model **a body part** → **a person similar to it (by a number of characteristics)**, slightly fewer meanings (9%) were formed by the type of relations **a body part** → **the main part of something, similar to it in function**. Only two sememes (6%) appeared according to the thematic model **a body part** → **something similar to it**, and with regards to the other 20 models – 1 LSV per each (3%): **a body part** → **a device similar to it in function**; **a body part** → **mountain rock, similar to it in terms of physiological and psychological impression of perception**; **a tool of action** → **a person similar to it in terms of physiological and psychological impression from perception**, etc. As we can see, most of the studied models of semantic relations in the semantemes of non-derivative somatisms are unproductive, however, the regularity of certain types of semantic relations testifies to the repetition of the relations between the meanings of polysemants of the same thematic sphere in people's consciousness.*

*The analysis of the language material shows that in the studied group of polysemic somatisms, among the features that formed the basis of metaphorical transitions of names, the following ones dominate: **function** and **physiological and psychological impressions from perception** (16 LSV per each). Two of the derivational models show the quality of the **method of action**, and one of the models shows **an emotional impression from perception**. In 5 models, metaphorical transitions combine several qualities, including those based on **sensory perception**. They, however, perform a peripheral role (**location, general appearance, shape**). No polysemy associated with such qualities as **time, intensity of manifestation of quality or action**, and no synesthetic transitions were found.*

*Some of the models are productive in the semantemes of certain words (for example, **a body part** → **a person similar to it in function**: **head** 2 → 3, 4, 5), most of the derived semes are transferable (17 LSV: **tail** 9, **womb** 3, etc.), some have a limited scope of use (5 meanings with the mark 'informal': **knee** 5, **tail** 10, etc., vulg. – **skin** 4), positive (**heart** 3) or negative (**skin** 4) connotation, symbolic meaning (**fiber** 2).*

*We record the appearance of individual meanings at the second and third levels of semantic derivation (**head** 2 → 3, 4, 5; **heart** 2 → 3).*

***Key words:** somatism, metaphor, signs of transitions of names, semanteme, LSV, sememe, seme, polysemy.*

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві не втрачає актуальності вивчення низки проблем, пов'язаних із системністю лексики. Так, поглибленого дослідження потребує встановлення семантичної основи внутрішньослівної деривації в межах лексико-семантичних груп, визначення рівня продуктивності тематичних моделей полісемії, виявлення повторюваності окремих моделей в різних тематичних групах лексем, аналогії розвитку формально-семантичних структур багатозначних слів у межах однієї лексико-семантичної групи та ін., що засвідчує не тільки системність лексики, повторюваність вста-

новлюваних у свідомості людей дериваційних зв'язків між значеннями полісемантів, що належать до однієї тематичної сфери, а й дозволяє фіксувати певні національні особливості світобачення, відображені в мові.

У зв'язку з антропоцентричним підходом до вивчення мовних явищ актуальним є дослідження соматизмів як одного з найдавніших пластів лексики, адже осягнення світу починається з пізнання себе. Окрім того, соматизми виявляють національні особливості світосприйняття, у них закладений так званий «соматичний код культури» (Дорожівська, 2020; Савченко, 2013; Шостюк, 2017).

Аналіз досліджень. Соматична лексика, яка має тривалу історію розвитку в культурі кожного народу, вивчалася в різних аспектах: структура і семантика (З. Богус, І. Кевлюк, М. Скаб), діалектні особливості (Т. Бердникова, Н. Дяченко), фразеологія та порівняльне мвознавство (Д. Айдачич, І. Валуєва, Ф. Вакк, А. Дорожівська, І. Кевлюк, Г. Кривенко, Д. Ужченко, О. Чаєнкова), історія мови (В. Німчук, В. Ткаченко), етнокультурологія (А. Дорожівська, І. Кевлюк, Л. Савченко, З. Шостюк), лінгводидактика (Н. Яніцька) тощо (Айдачич, 2014; Валуєва, 1996; Дорожівська, 2020; Кевлюк, 2012; Кривенко, 2006; Савченко, 2013; Чаєнкова, 2020; Шостюк, 2017).

Мета статті – виявити й описати в семантемах непохідних багатозначних назв частин тіла метафорні тематичні моделі семантичних відношень, які ґрунтуються на схожості емоційно-психологічного сприйняття й подібності ознак, що поєднують емпіричне та раціональне сприйняття. Дослідження здійснено на матеріалі «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (ВТССУМ, 2003), зафіксовано 121 полісемічний соматизм.

Виклад основного матеріалу. У процесі пізнання світу ми сприймаємо нові явища на основі раніше набутого досвіду. Звідси – прагнення виявляти схожість за певними ознаками в різних реаліях дійсності.

Подібність одних явищ ми сприймаємо за допомогою органів відчуття, інших – шляхом інтелектуального чи емоційного сприйняття. Емпіричне, раціональне та емоційне пізнання світу взаємодіють між собою. Ознаки, що стають базою для порівняння, у мові відображаються як основа переносу значення. Психофізіологічні категорії рецепції світу трансформуються в категорії мови й фіксуються в семантичній структурі полісемантів у вигляді метафори.

Залежно від способу сприйняття рис схожості реалій світу виділяють такі основні види класифікаційних зв'язків у мові:

– **переноси за ознаками, що реципіюються органами відчуття:** *зір (форма; колір, перелив барв, блиск тощо; розташування; кількість; розмір; загальний зовнішній вигляд); слух, дотик, смак, нюх.* Наприклад: *бандура 1 «український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми»* → 2 «про який-небудь громіздкий предмет» (ВТССУМ, 2003: 36); ознака – розмір;

– **переноси за подібністю емоційно-психологічного сприйняття,** коли реалії світу викликають однакові емоції, внаслідок чого

окремі назви поєднуються в одному формативі: *мінор 1 «музичний лад, звуки якого утворюють малий тризвук із забарвленням суму, журби»* → 2 «бадьорий радісний настрій, характер і т. ін.» (ВТССУМ, 2003: 36);

– **переноси за схожістю ознак, які сприймаються комплексно – емпіричне та раціональне сприйняття:** *час, спосіб дії, функція, інтенсивність прояву якості чи дії* (наприклад: *ураган – 1 «вітер великої руйнівної сили (до 12 балів)»* → 2 «про велику силу, напруженість проходження чого-небудь» (ВТССУМ, 2003: 1300); ознака – *інтенсивність прояву якості й дії*); **переноси, які базуються на фізіолого-психологічному враженні від сприйняття:**

а) **синестетичні переноси** (класифікація явищ на основі ознак, які сприймаються органами відчуття, їх психологічне осмислення та виявлення схожості з іншим відчуттям, тобто перехід від одного відчуття до іншого): *крикливий – 1 «який багато й часто кричить; схильний часто кричати; галасливий»* → 4 «який впадає у вічі, привертає до себе увагу; дуже яскравий; претензійний, екстравагантний» (ВТССУМ, 2003: 464); транспозиція звукове → зорове відчуття;

б) **перехід зі сфери чуттєвого сприйняття до раціонального осмислення та оцінки** (тактильні, зорові, слухові, смакові та інші відчуття в одному явищі та психологічна чи емоційна характеристика цих відчуттів в іншому явищі): *сінь – 1 «біла речовина з гострим характерним смаком, що являє собою кристали хлористого натрію і вживається як приправа до страв, для консервування і т. ін.»* → 2 «те, що надає гостроти словам, висловлюванням; дотепність» (ВТССУМ, 2003: 1128); смакові відчуття → психологічне осмислення й оцінка (Пітель, 2005: 104–107).

Як засвідчує наше дослідження, метафора – найпродуктивніший тип семантичної деривації в лексико-семантичній структурі полісемічних соматизмів (Пітель, Пітель 2022а: 14; Пітель, 2022b: 46). Більшість моделей таких відношень базуються насамперед на сенсорних ознаках перенесень найменувань (сенсорна ознака; комбінація сенсорних ознак; поєднання сенсорних й інших типів ознак) і складають 78% від загальної кількості метафорних зв'язків у семантемах аналізованих слів (Пітель, 2022b: 46), а метафорні відношення, в основі яких – схожість емоційно-психологічного сприйняття та подібність ознак, що поєднують емпіричне та раціональне сприйняття – 22% (33 ЛСВ, 23 моделі).

1. Найвищою продуктивністю (25%) відзначається модель *частина тіла* → *людина, схожа на неї за:*

• **функцією (голова 2 → 3, голова 2 → 4, голова 2 → 5, член 1 → 3): член** – 1 «частина тіла людини або тварини (перев. про кінцівки)» → 3 «особа, яка входить до складу певної групи людей, до якої-небудь організації, товариства, об'єднання і т. ін.» (ВТССУМ, 2003: 1380); перенесення базується на схожості функцій, актуалізуються такі семи: 'бути частиною чогось', 'виконувати певні функції', 'залежати від когось (чогось)' тощо;

• **способом дії, розташуванням (хвіст 1 → 9): хвіст** – 1 «придає на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки» → 9 «той, хто невідступно ходить за ким-небудь, супроводжує когось» (ВТССУМ, 2003: 1341); спостерігаємо актуалізацію сем 'крутитися', 'супроводжувати', 'бути позаду' та ін., унаслідок чого відбувається перенесення найменування з частини тіла на людину за ознаками **спосіб дії** та **розташування**;

• **фізіолого-психологічним враженням від сприйняття (шкура 1 → 4, лоб 1 → 2): шкура** – 1 «зовнішній покрив тіла тварини» → 4 «людина, що дбає лише про свої інтереси» (ВТССУМ, 2003: 1399); ознаки 'захист', 'власні інтереси' стають визначальними для утворення похідного значення, яке корелює із семантикою фразеологізму, до складу якого входить слово **шкура**: **продажна шкура** – «зрадник, запроданець» (Словник, 2003: 1399).

• **емоційним враженням від сприйняття (серце 2 → 3): серце** 2 «цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін.» → 3 «ласкаве звертання до когось-небудь» (ВТССУМ, 2003: 1117); актуалізація сем 'почуття', 'рідний', 'близький', 'любов' та ін. сприяє розвитку полісемії слова **серце** на основі ознаки **емоційне враження від сприйняття**.

Слід зауважити, що низка значень, утворених за цією моделлю, мають обмежену сферу вживання (з поміткою розм. – **хвіст** 9, **серце** 3; вульг. – **шкура** 4), вживаються в переносному значенні (**хвіст** 9, **шкура** 4), характеризуються негативною (**шкура** 4) або позитивною (**серце** 3) конотацією.

Аналізована модель виявляє продуктивність в семантемі слова **голова**. Так, за нею утворено три значення лексеми: 2 «ця частина тіла людини як орган мислення; мозок»; 3 «особа, яка керує зборами, засіданнями і т. ін.»; 4 «керівник установи, об'єднання, товариства, організації та їх відділів»; 5 «у складі офіційної назви керівника держави, уряду або вищих державних органів» (ВТССУМ, 2003: 188); семантична деривація базується на подібності **функцій**, актуалізуються семи 'керувати', 'головний', 'думати' тощо.

Фіксуємо появу окремих значень на другому ступені семантичної деривації (**голова** 2 → 3, 4, 5; **серце** 2 → 3).

2. Значно меншу продуктивність (9%) має модель **частина тіла** → **головна частина чогось-небудь, схожа на неї за функцією (голова 1 → 6, мозок 1 → 3, серце 1 → 5): мозок** 1 «центральный відділ нервової системи людини і тварини – речовина, що заповнює череп і канал хребта» → 3 «основне ядро, керівний центр чогось-небудь» (ВТССУМ, 2003: 536); для появи похідного значення слова **мозок** актуальними є видосеми 'головний', 'центральный', 'керувати', 'координувати' тощо. Усі значення, утворені за цією моделлю, подаються з поміткою «перен.».

3. Усього два ЛСВ (з помітками «перен.»; 6%) утворено за тематичною моделлю **частина тіла** → **щось, схоже на неї за:**

• **фізіолого-психологічним враженням від сприйняття та функцією (лоно 1 → 2): лоно** 1 «передня частина тулуба від шиї до живота» → 2 «про те, що є пристановищем, притулком для кого-, чогось-небудь» (ВТССУМ, 2003: 495); метафорне перенесення зумовлене видосемами ' захищати', 'вміщати', 'плекати' та ін.

• **фізіолого-психологічним враженням від сприйняття (кров 1 → 6): кров** 1 «червона рідина, яка, циркулюючи в замкнутій кровоносній системі організму, забезпечує живлення його клітин і обмін речовин у ньому» → 6 «про те, що придбане тяжкою працею, великими зусиллями» (ВТССУМ, 2003: 467); актуалізуються семи 'важко працювати', 'зазнавати травм', 'ціною здоров'я' тощо (пор. фразеологізми **добувати кров'ю**, **кров'ю та потом**, **обкипати кров'ю**).

Наступні 20 моделей мають найнижчу продуктивність (по 3%), за ними утворено по одному значенню в семантемах непохідних соматизмів.

4. **Частина тіла** → **передня частина чогось-небудь, схожа на неї за функцією (голова 1 → 8): голова** 1 «частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок» → 8 «перші ряди, передня частина чогось-небудь (колони, загону, групи і т. ін.)» (ВТССУМ, 2003: 188); тут метафорне перенесення найменування зумовлюється насамперед видосемами 'керувати', 'управляти', 'скеровувати'.

5. **Частина тіла** → **речовина, схожа на неї за функцією та загальним зовнішнім виглядом (пігмент 1 → 2): пігмент** 1 «речовина у тваринному і рослинному організмі, яка надає забарвлення їх тканинам» → 2 «синтетичний барвник, нерозчинний у воді, спирті і т. ін.; використовується для приготування олійних фарб, лаків і т. ін.» (ВТССУМ, 2003: 763); похідний ЛСВ

виник шляхом актуалізації диференційних сем 'барвник', 'забарвлювати', 'рідка' тощо та родосеми 'речовина'.

6. **Частина тіла** → **пристрій, схожий на неї за способом дії, функцією та формою** (серце 1 → 6): **серце** 1 «центральный орган кровеносной системы у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини – з лівого боку грудної порожнини)» → 6 «металева, циліндричної форми частина дзвона, розташована у внутрішній його частині; язик» (ВТССУМ, 2003: 1117); переносне значення слова **серце** детермінується видосемами 'ритмічні рухи', 'розхитування', 'забезпечувати рух', 'циліндрична форма' та ін.

7. **Частина тіла** → **установа, схожа на неї за функцією** (орган 1 → 3): **орган** 1 «складова частина тваринного або рослинного організму, яка має певну будову і виконує одну або кілька певних функцій» → 3 «установа, що виконує певні функції в галузі державного управління, контролю, нагляду і т. ін.» (ВТССУМ, 2003: 678); перенос базується на семах 'виконувати функції', 'частина чогось' тощо.

8. **Частина тіла** → **пристрій, схожий на неї за функцією** (орган 1 → 2): **орган** 1 «складова частина тваринного або рослинного організму, яка має певну будову і виконує одну або кілька певних функцій» → 2 «знаряддя, засіб» (ВТССУМ, 2003: 678); диференційні семи 'роль', 'функції' і т. ін.

9. **Частина тіла** → **частина пристрою, схожа на неї за функцією та розташуванням** (орган 1 → 5): **орган** 1 «складова частина тваринного або рослинного організму, яка має певну будову і виконує одну або кілька певних функцій» → 5 «складова частина, деталь різних механізмів, пристроїв і т. ін, що виконує певну функцію» (ВТССУМ, 2003: 678); спостерігаємо актуалізацію сем 'функція', 'розташування в/на чомусь', 'частина чогось' та ін., які мотивували внутрішньослівну деривацію.

10. **Частина тіла** → **періодичне видання, схоже на неї за функцією** (орган 1 → 4): **орган** 1 «складова частина тваринного або рослинного організму, яка має певну будову і виконує одну або кілька певних функцій» → 4 «періодичне видання (журнал, газета, бюлетень і т. ін.) якої-небудь партії, установи, організації, яке відбиває їх погляди і діяльність» (ВТССУМ, 2003: 678); метафорному перенесенню найменування сприяли видосеми 'функція', 'частина чогось', 'бути позаду' тощо.

11. **Частина тіла** → **угруповання організації, схоже на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (крило 1 → 10): **крило**

1 'літальний орган птахів, комах та деяких ссавців (напр., кажанів)' → 10 'крайнє угруповання якої-небудь політичної організації, напрямку тощо' (ВТССУМ, 2003: 465); спостерігаємо перехід зі сфери чуттєвого сприйняття (зорова рецепція, видосеми 'рухатися', 'боковий' та ін.) до раціонального осмислення та оцінки (видосеми 'активізувати процеси', 'активна позиція', 'крайні погляди' і т. ін.).

12. **Частина тіла** → **частина музичного твору, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (коліно 1 → 5): **коліно** 1 «суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; місце згину ноги» → 5 «певна частина, закінчений мотив у музичному творі, пісні тощо» (ВТССУМ, 2003: 441); похідне значення вживається зазвичай в усному мовленні (розм.); семи 'частина', 'закінчення' та ін.

13. **Частина тіла** → **покоління людей, схоже на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (коліно 1 → 6): **коліно** 1 «суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; місце згину ноги» → 6 «покоління в родоводі; рід» (ВТССУМ, 2003: 441); актуалізуються семи 'з'єднання', 'проміжна ланка', 'поєднання', 'те, що з'єднує в єдине' і т. ін.

14. **Частина тіла** → **частина роботи, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (хвіст 1 → 10): **хвіст** 1 «придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки» → 10 «частина роботи, завдання і т. ін., яка залишилася невиконаною, незакінченою у визначений термін; заборгованість» (ВТССУМ, 2003: 1341); переносне значення є розмовним варіантом, його появі сприяють диференційні семи 'позаду', 'спізнення', 'зайве', 'переслідує' тощо.

15. **Частина тіла** → **гірська порода, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (хвіст 1 → 11): **хвіст** 1 «придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки» → 11 «порожня порода, що лишається після первинної обробки мінеральної сировини, збагачення корисних копалин» (ВТССУМ, 2003: 1341); виділяємо семи 'позаду', 'непотрібне', 'зайве'.

16. **Частина тіла** → **надра, глибина вод, схожі на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (лоно 1 → 3): **лоно** 1 «передня частина тулуба від шиї до живота» → 3 «про надра землі, глибину вод» (ВТССУМ, 2003: 199, 495); видосеми 'всередині', 'приховане', 'глибоко' та ін. стають основою утворення переносного значення слова **лоно**.

17. **Частина тіла** → **сукупність ознак, схожих на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (лице 1 → 2): *лице 1* «передня частина голови людини» → 2 «сукупність ознак, що характеризують що-небудь» (ВТССУМ, 2003: 488, 641); похідне значення словник наводить з поміткою *перен.*, спостерігаємо актуалізацію сем 'представляти', 'характеризувати' тощо.

18. **Частина тіла** → **символ душевних сил (схожість фізіолого-психологічного враження від сприйняття)** (*фібра 1* → 2): *фібра 1* «жилка, нерв, волокно живої тканини» → 2 «уживається як символ душевних сил, що в сукупності становлять суть людської істоти» (ВТССУМ, 2003: 1320); аналізоване переносне значення лексеми *фібра* є символічним, виділяємо видові семи 'реагувати', 'відгукуватися', 'відчувати' та ін.

19. **Частина тіла** → **внутрішній світ людини, схожий на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (*утроба 1* → 3): *утроба 1* «внутрішня частина живота тіла людини або тварини» → 3 «про внутрішній світ людини, її потаємні думки, почуття і т. ін.» (ВТССУМ, 2003: 1309) тут переносне значення зумовлюється насамперед диференційними семами 'прихований', 'невидимий', 'всередині' і т. ін., спостерігаємо перехід від чуттєвого сприйняття ознак однієї реальності світу до психологічного переосмислення цих ознак в іншому явищі.

Наступні три типи непродуктивних моделей виявляються на другому та третьому ступенях деривації:

20. **Частина тіла** → **рушійна сила чогось, схожа на неї за функцією** (*нерв 2* → 3): *нерв 2* «тонка волокнина в організмі людини, хребетних та більшості безхребетних тварин, що відходить від головного або спинного мозку і є складовою частиною розгалуженої системи, яка управляє діяльністю організму» → 3 «головна рушійна сила чого-небудь; центр, організаційне ядро якої-небудь діяльності» (ВТССУМ, 2003: 615); похідне переносне значення пов'язується з твірним ЛСВ семами 'управляти', 'координувати', 'рухати' тощо.

21. **Матеріал** → **щось, схоже на нього за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (*шкаралупа 3* → 4): *шкаралупа 3* «твердий покрив на поверхні якого-небудь предмета, матеріалу і т. ін.» → 4 «те, що обмежує, затримує щось, заважає чому-небудь (дальшому розвитку, руху і т. ін.)» (ВТССУМ, 2003: 1398); переносне значення виникло шляхом актуаліза-

ції видосем 'твердий', 'всередині', 'перешкода', 'обмеження' та ін.

22. **Частина чогось** → **суть (схожість фізіолого-психологічного враження від сприйняття)** (*нутро 2* → 3): *нутро 2* «внутрішня частина чого-небудь» → 3 «внутрішня суть кого-, чого-небудь» (ВТССУМ, 2003: 628); утворення похідного переносного значення базується на семах 'всередині', 'прихований' тощо.

23. **Знаряддя дії** → **людина, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття** (*рука 2* → 7): *рука 2* «кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці» → 7 «впливова людина, яка може, здатна захистити, підтримати і т. ін. кого-небудь» (ВТССУМ, 2003: 1089); переносне значення має обмежену сферу вживання (помітка *розм.*), спостерігаємо актуалізацію диференційних сем 'діяти', 'виконувати роботу', 'мати вплив' та ін.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виділити 23 тематичні моделі (33 ЛСВ), за якими здійснено аналізовані переноси значень. Більшість моделей метафорних відношень у семантемах непохідних соматизмів є непродуктивними, однак регулярність окремих типів смислових зв'язків засвідчує повторюваність у свідомості людей відношень між значеннями полісемантів однієї тематичної сфери. Серед ознак, які лягли в основу метафорних перенесень найменувань, домінують такі: *функція, фізіолого-психологічні враження від сприйняття* (по 16 ЛСВ). У двох дериваційних моделях фіксуємо ознаку *спосіб дії*, в одній – *емоційне враження від сприйняття*. У 5 моделях метафорні перенесення поєднують кілька ознак, серед яких ті, що базуються на сенсорному сприйнятті, однак виконують периферійну роль (*розташування, загальний зовнішній вигляд, форма*). Не виявлено полісемію, пов'язану з такими ознаками, як *час, інтенсивність прояву якості чи дії*, а також відсутні *синестетичні переноси*. Деякі моделі виявляють продуктивність у семантемах певних слів (наприклад, *частина тіла* → *людина, схожа на неї за функцією: голова 2* → 3, 4, 5), більшість похідних семем – переносні (17 ЛСВ), окремі мають обмежену сферу вживання, позитивну або негативну конотацію, символічне значення. Фіксуємо появу окремих значень на другому та третьому ступенях семантичної деривації.

Перспектива подальших досліджень – у комплексному вивченні внутрішньослівної деривації в різних лексико-семантичних групах слів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айдачич Д. В. Сербські та українські фразеологізми із компонентом голова та частина голови у порівняльному аспекті. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ, 2014. Вип. 50(1). С. 3–12.
2. Дорожівська А. До питання про етнокультурну специфіку англійських фразеологізмів з соматичним компонентом (на матеріалі лексикографічних джерел). *Матеріали конференції МЦНД. Науковий простір : актуальні питання, досягнення та інновації*. Харків, 2020. С. 43–45.
3. Валуєва І. В. Порівняльне дослідження фразеологічних одиниць із соматичним компонентом у парадигматиці та синтагматиці (на матеріалі текстів ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Одеса, 1996. 15 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
5. Кевлюк І. В. Структурно-семантична та етнокультурологічна характеристика соматизмів (на прикладі фразем із компонентом око). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий ріг, 2012. Вип. 8. С. 75–83.
6. Кривенко Г. Л. Соматичні одиниці в англійській та українській мовах : семантико-когнітивний і функціонально-прагматичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2006. 16 с.
7. Пітель В. М., Пітель В. І. Типологія метонімічних відношень у структурі непохідних назв частин тіла. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 22. Т. 2. С. 13–17.
8. Пітель В. М. Сенсорні ознаки як основа метафорних перенесень у семантемах назв частин тіла. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. Київ, 2022. Т. 33(72). № 4. Ч. I. С. 45–50.
9. Пітель В. М. Типологія епідигматичних відношень полісемічних флороназв і їх похідних у лексиці сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2005. 317 с.
10. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
11. Чаєнкова О. К. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом голова (на матеріалі української, турецької та англійської мов). *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Соціальні комунікації*. Київ, 2020. Том 31 (70). № 2. Ч. 3. С. 141–146.
12. Шостюк З. В. Роль соматичної лексики в пізнанні мовної картини світу (на прикладі творчості Дмитра Павличка). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 81–83.

REFERENCES

1. Aidachych D. V. (2014) Serbski ta ukrainski frazeolohizmy iz komponentom holova ta chastyna holovy u porivnialnomu aspekti. [Serbian and Ukrainian phraseological units with the component head and part of the head in a comparative aspect] *Movni i kontseptualni kartyny svitu*. – Linguistic and conceptual pictures of the world, 50(1). 3–12. [in Ukrainian].
2. Dorozhivska A. (2020) Do pytannia pro etnokulturnu spetsyfyku anhliiskyykh frazeolohizmiv z somatychnym komponentom (na materialii leksykohrafichnykh dzherel). [On the question of the ethnocultural specificity of English phraseological units with a somatic component (based on the material of lexicographic sources)] *Materialy konferentsii MTsND. Naukovyi prostir : aktualni pytannia, dosiahnennia ta innovatsii*. – Proceedings of the MCND conference. Scientific space: current issues, achievements and innovations. (pp. 43–45). Kharkiv [in Ukrainian].
3. Valuieva I. V. (1996) Porivnialne doslidzhennia frazeolohichnykh odynts iz somatychnym komponentom u paradyhmatytsi ta syntahmatytsi (na materialii tekstiv KhKh st.) : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.04. [Comparative study of phraseological units with a somatic component in paradigmatics and syntagmatics (on the material of texts of the 20th century)]. 15 p. [Candidate dissertation, Odessa] [in Ukrainian].
4. Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. i hol. red. V. T. Busel. (2003) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] K.: Irpin : VTF "Perun", 1440 s. [in Ukrainian].
5. Kevliuk I. V. (2012) Strukturno-semantychna ta etnokulturolohichna kharakterystyka somatyzmiv (na prykladi frazem iz komponentom oko). [Structural-semantic and ethnocultural characteristics of somatyzms (on example a phrase with the component eye)] *Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. – Philological studies. Scientific Bulletin of the Kryvyi Rih State Pedagogical University. Kryvyi rih, 8. 75–83. [in Ukrainian].
6. Kryvenko H. L. (2006) Somatychni odynts v anhliiskii ta ukrainskii movakh : semantyko-kohnytyvnyi i funktsionalno-prahmatychni aspekty : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.04. [Somatic units in English and Ukrainian: semantic-cognitive and functional-pragmatic aspects]. 16 p. [Candidate dissertation, Kyiv] [in Ukrainian].
7. Pitel V. M., Pitel V. I. (2022) Typolohiia metonimiinykh vidnoshen u strukturi nepokhidnykh nazv chastyn tila [Typology of metonymic relations in the structure of non-derived names of body parts] *Zakarpatski filolohichni studii*. – Transcarpathian Philological Studies. Uzhhorod: "Helvetyka" Publishing House, 22. 2. 13–17. [in Ukrainian].
8. Pitel V. M. (2022) Sensorni oznaky yak osnova metafornykh perenesen u semantemakh nazv chastyn tila. [Sensory signs as the basis of metaphorical transfers in the semantics of the names of body parts] *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka*. – Scientific notes of the Tavria National University named after V. Vernadskyi. Series: Philology. Journalism. Kyiv, 33(72). No. 4. Ch.I. P. 45–50. [in Ukrainian].
9. Pitel V. M. (2005) Typolohiia epidymatychnykh vidnoshen polisemichnykh floronazv i yikh pokhidnykh u lekysytsi suchasnoi ukrainskoi movy : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. [Typology of epidigmatic relationships of polysemic floral names and their derivatives in the vocabulary of the modern Ukrainian language] 317 p. [Candidate dissertation, Ivano-Frankivsk] [in Ukrainian].

10. Savchenko L. V. (2013) Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy : etymolohichniy ta etnolinhvistychniy aspekty. [The phenomenon of ethnocodes of spiritual culture in the phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnolinguistic aspects]. Simferopol: Dolya, 600 p. [in Ukrainian].

11. Chaikova O. K. (2020) Frazeolohichni odynytsi iz somatychnym komponentom holova (na materialy ukrainskoi, turetskoi ta anhliiskoi mov). [Phraseological units with a somatic component head (based on Ukrainian, Turkish and English materials)] Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Seriya : Filolohiia. Sotsialni komunikatsii. – Scientific notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Series: Philology. Social communications. Kyiv, 31 (70). No. 2. Part 3. Pp. 141–146. [in Ukrainian].

12. Shostiuk Z. V. (2017) Rol somatychnoi leksyky v piznanni movnoi kartyny svitu (na prykladi tvorchosti Dmytra Pavlychka). [The role of somatic vocabulary in learning the linguistic picture of the world (on the example of Dmytro Pavlychko's work)] Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Filolohichna». – Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". "Philological" series. Ostrog: NaUOA Publishing House, 68. Pp. 81–83. [in Ukrainian].